

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ГЕНЕРУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ НАРОДНОГО МЕНТАЛІТЕТУ У ПОЛІТОЛОГО-ЕТНОЛОГІЧНІЙ ПРИЗМІ

Наукові праці МАУП, 2007, вип. 2(16), с. 135–143

Досліджується “народ” як подвійносенсовий феномен: як населення країни та як етноісторична спільність. Народний менталітет (ментальність) розглядається в єдності трьох своїх етносоціальних начал: історичної пам’яті народу; набутого ним соціального досвіду; виробленої ним суспільної свідомості. Специфіку формування “сучасної української ментальності” відкрystalізовано історіологічним методом із арсеналу науки політичної етнології. Найефективнішими є дві його інтенції: виявлення конкретних “зв’язів” вітчизняного етнополітичного менталітету на тлі та у предметному зв’язку із загальноєвропейською політичною історією Нового та Новітнього часів.

За останні півтори століття дослідження ментального феномена пережило три творчі хвилі, між якими існує чомусь період тривалістю приблизно у 60 років: 1) 50–60-ті роки XIX ст. (американець Р. Емерсон, який у 1856 р. у книзі “Представники людства” вводить до обігу поняття “народна ментальність”, а також французькі Ж. Мішле та О. Конт, австрієць Л. фон Штайн, угорці Ф. Деак і Й. Йотвюш та росіянин Ф. Ф. Мартенс); 2) 20–30-ті роки XX ст. (французькі Л. Леві-Брюль, М. Блок і Л. Февр); 3) з початку 90-х років XX ст. і понині (британець Е. Сміт, француз М. Феро, білорус А. Я. Гуревич, росіяни Р. Абдулатипов і Р. М. Перін і значна група українських учених, яких у подальшому контекстуально назвемо і процитуємо). Навіть прелімінарний аналіз виявляє таке: представники перших двох творчих хвиль розробили “фактурну структуру” феномена народної ментальності (історична пам’ять народів, акцентика їх соціального досвіду, специфіка самосвідомості та ін.) та визначили основні факторні рушії “ментальної динаміки свідомісної історії народів” (Ж. Мішле). Наші ж сучасники (представники творчої хвилі з 90-х років XX ст.) сконцентрувалися переважно на логіці та специфіці взаємона-

пластування різносенсових елементів у структурі менталітету різних — давніх і сучасних — народів.

Однак тут є два “але...”: 1) представники першої творчої хвилі (за винятком Ф. Деака та Й. Йотвюша) говорили переважно про “народонаселенський менталітет”, навіть про “ментальність окремих суспільств”, поділяючи останні на “доісторичні” (“примітивні”) та “цивілізовані” (“сучасні”) [21, 19–24; 24, 18–21; 35]; 2) про суто “етноісторичний менталітет” (тобто про ментальність народів-етносів чи народів як етноісторичних спільностей) вперше висловились угорці Ф. Деак та Й. Йотвюш у 1867–1868 рр. у процесі теоретичного обґрунтування відомої “Угоди про об’єднання” Австрії та Угорщини рамками дуальної монархії (1867 р.), а також підготовки проекту першого у світі “Закону про рівноправ’я національностей”, легітимованого 23 листопада 1868 р. [16, 246–249]. До речі, і теж уперше у світі, у тому ж політолого-етнологічному контексті було відкрystalізовано відмінність між “етноісторичною нацією” та “єдинокраїноювою політичною нацією”. До останньої згадані вчені відносили “всіх політичних громадян батьківщини, до якої б національності вони не належали” [16, 247]. Цим і був

покладений початок дослідженню суто “етноментального зрізу” політолого-етнологічної проблематики сучасності.

Для нас та “сучасність” настала на початку 90-х років XX ст. І одразу ж — “шквалом”: тільки у період з 1993 по 1996 р. було опубліковано понад два десятки різноформатних досліджень, у тому числі монографії І. М. Варзара (1994 р.) і Ю. І. Римаренка (1995 р.) [8; 28], в яких феномен менталітету дістав потрібну етнічно забарвлену аксіологію.

По-перше, український народ-етнос доволі об’ємно і барвисто був “висвітлений” у фолькментальній призмі та у досить реалістичних образах показаний самостійним творцем свого майже тисячолітнього соціального досвіду [3; 4; 27; 32]. Коли ж справа дійшла до конкретних “звивів” української політичної історії, деякі автори (виходячи з етичних міркувань жодних конкретних імен тут не назвемо) неначе навмисне вчинили за ментес-аксіологією А. де Сен-Симона, — вони “ставили собі за головне завдання високо цінувати якості своїх співвітчизників і принижувати їх у своїх суперників” [31].

По-друге, в рамках того ж таки творчого процесу першої половини 90-х років інша група дослідників (фактично на чолі з Ю. І. Римаренком) замислилася над радше праксеологічною, аніж теоретико-історіологічною проблемою відкрystalізації рис позитивного етноменталітету українства і спрямування його на вирішення поточних та найближчих перспективних соціумо- і державотворчих завдань. Мало-помалу зусилля синтезувалися у не досить і понині предметно чіткий, але все ж окремішній дослідницький напрям — *етнодержавознавство* [1; 17; 29].

Однак одна політолого-етнологічна “прогалина” спостерігалася у представників обох груп українських “соціоменталістів” початку 90-х років (назвемо їх так умовно): майже усім їм Україна уявлялася “переважно одноетнічною”, або ж “країною з незначним чужинецьким етнотомішком”. Усепереч логіці видатного документа того часу — “Декларації прав національностей України” від 1 листопада 1991 р. — у працях “соціоменталістів” про не-українські народи-етноси (а їх понад сто, що й досі складають ледь не одну третину населення!) говорилося якось “між іншим”, — фактично ж як про таких етноісторичних спільностей, яким “не обов’язково” мати своєї місії на Землі, свого менталітету та власної ролі в політичній історії нової України. Словом, для соціогуманітарних наук того часу не-українські

етноменшинські народи не були ані дослідницьким предметом, ані бодай “суміжним” об’єктом пізнавальної уваги.

Занепокоєння викликав і загальний тон мислительської обстановки “низового” пострадянського суспільства: усі плутали (почасти й досі плутають) поняття “народ” і “нація”, “державні кордони” й “етнічні кордони”; правилом було перехресне вживання квазі-близьких понять “національна держава” — “нація-держава”, “народи” і “племена”, “національність” і “народність”, “громадяни країни” і “жителі держави” та ін. А у “верхах” взагалі запанувала політолого-кратологічна дистрофія: правлячі політичні романтики “у повсякденній етнополітичній практиці керувалися утопічною установкою на “прискорене воцаріння у суспільстві суцільного унітаризму”, — стосовно і моделі державності, і освіти, і мови, і науки, і культури, і менталітету та ін.” [6, 293]. Схоже на те, що і десять-дванадцять років потому від цих утопізмів та аберацій і суспільство, і правлячий політикум, на жаль, ще не звільнилися.

Але ось показова річ. Уже на початку 1993 р. на усунення з мислительської арени новонародженої країни зазначеного “суцільного невігластва у понятійному мисленні” І. М. Варзар висуває потенціал ним же засадованої соціогуманітарної науки — *політичної етнології*, яка, — презумував автор уже тоді, у перспективній нелегкій “лікнепівській роботі”, — “неодмінно знайде свою конструктивну нішу та адекватне місце” [6, 165]. Цією статтею я вступаю на стежу посильного осмислювання деяких ідейно-теоретичних есенцій цієї науки суто крізь призму її стрижневої проблеми — *проблеми народного менталітету взагалі та етнополітичного менталітету в особливості*.

У дефініційно-понятійному плані відштовхуємося від уже відомих спроб виявлення сутності *менталітету взагалі*. Французьке слово *mentalite* (психічний умонастрій, специфіка розумової побудови якоїсь людини чи й цілого народу, рівень та якість мислення індивідів, соціальних груп і цілих етнолюностей) українською можна перекласти як *світобачення*. У ширшому історіологічному сенсі А. Я. Гуревич визначає менталітет як “комплекс основних уявлень про світ, через які людська свідомість у кожную дану епоху перероблює у певно “впорядковану картину світу” хаотичний і різномірний потік сприйнять та вражень...” [14]. Це було написано у 1986 р., а вже три роки потому до поняття “ментальна картина світу” цей же автор додав “уявлення про особу та її ставлення до соціуму, про свободу, рівність,

чесність, добро і зло, про право і працю,... про хід історії та цінності часу, про співвідношення нового і старого, про смерть і душу, — саме ця картина, успадкована від попередніх поколінь і яка неодмінно змінюється у процесі суспільної практики, лежить в основі ментально зумовленої людської поведінки [15]. Природне для молодого дослідника визнання: з усім цим я цілком згодна, і на наведені дефініційності з вдячністю надалі спиратимусь.

Але у кожного дослідника будь-якої наукової матерії, зазначав ледь не головний “соціоменталітолог” француз М. Блок, “є своя власна конструкційна вісь” [14; 230]. Своєю конструкційною віссю я визначаю *історико-політичну пам’ять народу і як населенської, і як етноісторичної спільноти*. У подальшому викладенні матеріалу на базисі давньолатинських кореневих понять *mens* (ум, розум, спомин), *mentes* (пам’ять, розумність, кмітливність), *mentalis* (напоумливність, інтелектуальність, свідомісна закріпленість) та *experimentes* (досвідний відбиток у пам’яті, “колишнє розуміння”, споминний урок) я введу до обігу кілька службових термінів як додаток до “ментального інструментарію” (*outillage mental*) Л. Февра [14; 215]. Мій понятійний інструментарій базується на тріаді: (1) соціальний досвід — (2) історична пам’ять — (3) суспільна свідомість, — як видно, із ментес-конструктом у центрі “споруди”. На цих підставах намагатимуся виявляти “спільне” та “відмінне” між ментальністю народонаселення та народу-етносу, між ментальністю загальноісторичною та суто етнополітичною.

Наша мета — виокремити деякі (1) *історико-пам’ятнісні*, (2) *соціодосвідні* та (3) *самоусвідомленські складові народного менталітету* крізь політолого-етнологічну призму. Наше мікродослідження базується на тріаді: (1) *політична пам’ять народу-етносу* — (2) *політична свідомість народу-етносу* — (3) *політичний досвід народу-етносу*. Ці три есенції і складають “контурний” *корпус політичного менталітету* будь-якого народу, і як населення, і як етноісторичної спільноти. Усі три компоненти (досвід, пам’ять, свідомість) мають по три політико-просторові та аксіологічні аплікації: а) стосовно минулого конкретного народу; б) стосовно сьогодення і прийдешнього конкретного народу; в) стосовно будь-яких інших народів і будь-яких часових вимірів.

Коротко про логіку взаємодії структурних елементів зазначеної *базової ментес-тріади*. Соціальне життя людей, — інакше кажучи, їхня діяльність з виробництва матеріальних і духовних благ

та організації їх обороту та споживання, — розгортається у координатах трикутника: *теорія* — *досвід* — *практика*. Відомо, що Гегель радив ученим: перш ніж дошукуватися причинно-наслідкових взаємозв’язків у людському житті, “слід дізнаватися про те, а якою конкретною є “душа” у діючих факторів того життя” [13, 68–69].

Одну з перших відповідей на це запитання суворого класика в Україні дано на початку 90-х років. Було, зокрема, з’ясовано, що душею теорії є *ідея*, практики — *дія*, а досвіду — *урок* [6, 76]. У координатах нашої базової ментес-тріади курсують тільки-но означені “факторні душі”, у процесі чого до *ментальної скарбниці людей, їхніх груп і цілих народів* відкладаються (“вироблені” під час того курсування) наступні *ментес-продукти*: а) у нисхідній проекції руху від “теорії” до “практики” (через “досвід”) — такі культурницькі есенції-орієнтири, як концепції, програми і установки; б) у висхідній проекції руху від “практики” до “теорії” (через “досвід”) — такі світоглядно-ціннісні есенції, як навички, висновки та узагальнення [6, 76–78, 217].

Перше аксіологічне зондування цієї схеми відкрystalізовує запитання: А за яких умов забезпечено позитив/негатив зазначеного “курсуювання факторних душ”? Відповідь німців К. Маркса і Ф. Енгельса 40-х років XIX ст. була такою: за умов стихійного, неврядуваного ані з боку наукової свідомості, ані політичної держави, — ментальні результати, як правило, негативні. “Життя ніби проходить повз голови немислячих людей. Люди й тоді творять свою історію, але вони самі про це не відають” [20]. Подібна оцінка *ментально-творчої колізії*, вважаю, стосується загальнонародного менталітету, та ще й слабозрозумітого моноетнічного суспільства.

Коли ж йдеться про слабо- і середньорозвинене та ще й багатонародне суспільство (як, скажімо, сучасне українське), виявлений *етноментальний негатив* породжує, як мінімум: об’єктивно імпульсує, — низку різносенсових політолого-етнологічних проблем. Оскільки подібні суспільства, як правило, населяються різнорівнево — у соціоцивілізаційному сенсі — розвиненими народами-етносами, квінтесенцією тих проблем є *політико-правове облаштування етноменшинських народів*, якого б походження, рівня етнокультурного розвитку та фізичного масиву вони не були. Досвід уже багатьох поліетнічних країн (особливо ж постсоціалістичних і так званих “країн третього світу” — уламків класичної колоніальної системи) засвідчує: оскільки найчастіше “немислячі

голови” спостерігаються у середовищі етноменшинських народів (за умов ліберально-демократичного плюралізму думок можна “натякнути” й на те, що етноменшинам завжди і скрізь і мислити-то навмисне не дають), ота низка політолого-етнологічних проблем і концентрується саме навколо *ментес-етнологічних матерій* політико-етноменшинського характеру. Серед них такі: 1) адміністративно-територіальної побудови даної країни (особливо ж тої, що збудована з уламків кількох колишніх незалежних країн); 2) етноавтономістського характеру (особливо у колізіях, коли центральна влада сперечається у брудних праксеологіях “пріоритетності/не-пріоритетності” окремих з меншинських народів-співвітчизників); 3) електорально-системного характеру (особливо за умов, коли законотворчий сегмент правлячого політикуму непрофесійно орієнтується на площині квотового і куріального галузей права); 4) партолого-легітимаційного характеру (“особливо важкими” виявляються “казуси” визнання/не-визнання окремих або ж і всіх етнополітичних партій та асоціацій не-титульного оригіналітету “вітчизняними політичними суб’єктами”); 5) націополітичної спроможності/не-спроможності окремих етноменшинських народів та ін.

Останнє явище — своєрідна *differentia specifica* для всієї групи зазначених політолого-етнологічних проблем. Для створення у багатонародній країні *єдиноцілісної політичної нації*, яка об’єктивно спирається на ментальну базу усього її народонаселення, у кожного народу-співвітчизника має бути свій, здавна вироблений *ментес-етнопотенціал*. Гадаю, це своєрідний набір якостей, набутих ще до цього фікс-творчого моменту: 1) створені інтелектом власної еліти політичні ідеї, концепції, теорії, проекти; 2) апробовані власним досвідом навички, висновки та уроки політико-суб’єктивної самодіяльності; 3) вироблені у гущині власного народонаселення самоціннісні орієнтації політичного життя; 4) документально або ж усноментальним чином “зафіксовані” спроби державно-суверенного самовизначення; 5) бодай початки партійно-політичної самоорганізації та ін. Якщо щонайменш одна третина цього “вихідного ментес-матеріалу” у якогось етноменшинського народу є в наявності, то він може бути визнаний “співбудівничим єдинокраїнової політичної нації”, якщо ж ні, — то ні!.. Останнє й буде означати, що навіть верхні верстви ім’ярек-народів не мають власної політичної історії, або ж... вони її творять, про це не відаючи.

У цьому концептуальному сенсі мене зацікавила спічрайтерська логіка тих фахівців, які — з дуже важливої нагоди — Дня Соборності (22 січня) — нав’язали Президентові три неадекватні науці позиції в аксіології потенціалу буцімто існуючої у нас “єдиної” та ще й “стабільної політичної нації”. По-перше, у співбудівники “політичної нації, сформованої українством”, віднесено деякі такі етноменшини, які не мають і в початках зазначених вище якостей та “вихідних” ментес-конструктивностей. По-друге, усіх тих “співбудівників” названо не співвітчизняними народами-етносами, а всього лише “людьми, які хочуть добра Україні”. Із арсеналу всесвітнього політичного досвіду відомо, що “запрошені варяги” і навіть “самоангажовані данайці, які дари приносять”, — навіть подібні етночужинці, — якщо вони не визнаються “співвітчизниками”, — вони “місцевої” і “тутешньої” політичної нації не створюють. У кращому разі вони лише “принарошують” байстрюківське безментальне народонаселення, що на Землі побутовує за логікою максими *ubi bene, ibi patria*... Можливо, тому, — і це вже, по-третє, — той прообраз політичної нації, який у нас все ж таки є, — навіть він — попри давно офіційно проголошений курс на євроатлантичні висоти, — борсається десь “у загальному руслі процесів Центральної і Східної Європи” [33].

Проведу кілька екскурсних паралелей. Вважаю доведеним такий факт: і в розвиненому суспільстві (яким була, наприклад, Німеччина першої половини XIX ст.), і у слаборозвиненому поліетнічному суспільстві (яким є, наприклад, сьогodenна Україна) відсутність зрілої та єдинокраїнового масштабу політичної нації є комплексним показником недосформованості в них ані загальнонародного, ані суто етнополітичного менталітету. Це, по-перше. По-друге, це є доказом того, що в подібних суспільствах є пропорційно значущою кількість немислячих чи погано мислячих людей, повз яких політична історія країни “просто тече непоміченою”. Подібною, “недосформованою країною” Німеччина була від Вестфальського миру 1648 р. і до політичної реформи О. фон Бісмарка у 60–80-х роках XIX ст. Україна ж залишається такою “недосформованою”, “без власного обличчя”, — важко сказати, з якого і до якого часу цей даний проміжний, транзитний стан триватиме. Окрім зазначеного, ще три ментальні риси об’єднують наші дві країни, роз’єднані в історичному часі та етносоціальному просторі: а) відсутність у надбудові наших країн зрілої та демократичної політичної системи, а в глибинно-

му фундаменті — бодай оптимально розвиненої соціальної системи; б) панування у ментальних орієнтаціях бідних верств населення стійкої антипатії до “середнього класу” — об’єктивної бази будь-яких соціальних реформ у транзитній країні та люмпенських прагнень “ліквідувати багатих людей”, а їхнє майно “поділити по-справедливості” (згадаймо “закон проти соціалістів” Бісмарка 1878 р. та “антикомуністичні переверти” в Україні 90-х років, які вже на початку 2000-х років виродилися у популістські плазування бідних і багатих одне перед одним [7], у “платні демонстрації”, ангажовані майданові протести, підкупи на виборах); в) майже повна індиферентність правлячого політикуму до долі і перспектив етноменшинських народів у своїх країнах.

Чомусь так сталося, що — неначе навмисно! — на початку 60-х років XIX ст. в Австрії та Угорщині (а з 1867 р. — в об’єднаній дуальній країні), саме від подібних “больових точок” відштовхуючись, розпочалася апробація принципово нової *моделі цілеосмисленого формування єдинокраїнової — загальнонародної та поліетнічної — ментальності мозаїчно змішаного народонаселення*. Авторами моделі виступили уже названі угорські політологи і політики Ференц Деак і Йолон Йотвьош. Обом теоретикам-новаторам і практичним етнополітикам супутно позитивною виявилася і об’єктивна суспільно-політична обстановка, і сприятлива етноісторична картина-ситуація того часу. Зокрема, виявилось, що вже на середину 60-х років XIX ст. там були наявні три (основні) етнополітичні передумови прийдешнього позитивного результату: 1) всі понад п’ятдесят народів-етносів (дуальної країни) перебували (приблизно) на одному національному рівні соціоцивілізаційної зрілості; 2) в австро-угорському багатонародному суспільстві вже існувала “єдинокраїнова політична нація” [16; 247]; 3) кратологічні інститути дуальної монархії наполегливо і гнучко проводили в життя теоретично продуману і правом засадовану плюралістичну державну етнополітику (національні виборчі округи, пропорційні вибори, рівноправ’я загальнокраїнових і етнічних політичних партій, повна юрисдикція національних мов у вертикальних адміністраціях, судах і школах) [16; 246–250]. Подібний стан речей цілком підставно можна назвати *етноментальним позитивом*, який є реалією і понині (з 1918 р. країни є окремішно суверенними). Тому й не дивно, що обидві, — як і раніше: багатонародні країни! — “ментально не пошкодженими” витримали “аншлюс” 1936 р. і “радянське визволення” 1956 р.

Під поріг XXI ст. виявилось, що найрельєфнішого *етноментального позитиву всекраїнового масштабу* (та у трьох його компонентах — досвіді, пам’яті, свідомості) спромоглася Угорщина. Цьому передувала ціла низка етноментальних досягнень — передусім другорядного! — “галузевого” характеру, які *цілком оновили всю етноісторичну сферу життя* багатонародного суспільства. Оскільки ці політолого-етнологічні матерії здебільшого мають всезагальне звучання, зупинюся на деяких з них детальніше.

1. Угорщина — єдина у світі країна, яка має диференційоване законодавство в дуальній *аплікації до етнічних меншин* (тобто стосовно народів-етносів, які перебувають на соціоцивілізаційних стадіях роду, племені і народності) та в *аплікації до національних меншин* (тобто стосовно народів-етносів, які перебувають на соціоцивілізаційній стадії нації). До речі, циганський народ-етнос — за генезою, індійської ойкумени — родич мадярському, — в нинішній Угорщині існує на двох стадіях — “народності сінті” та “нації ромів”. І теж, “до речі”, — про українців в Угорщині: вони там визнані на трьох етносоціоетапах (бойки — “плем’я”, лемки — “народність”, а русини — “нація”).

2. Упродовж останніх трьох десятиліть в Угорщині ретельно і в деталях налагоджено *автономістське-муніципальне життя* усіх трьох десятків етнонацменшин із урахуванням мовних, освітніх, релігійно-етичних, етнокультурних, асоціативно-громадських, традиційно-судочинських та інших аспектів людського буття на Землі. (Показово, що в усіх меншинських школах обов’язковими є чотири мови — угорська, аутоетнічна, англійська і латина, а на фронтонах усіх шкіл красується давньолатинська менталія “*Vita nostra brevis est*” (життя наше коротке.) Чим це не ментальні уроки для сусідів?!!

3. За Конституцією 1989 р., Угорщина — єдина у світі країна, яка має парламентського Уповноваженого “з прав національних та етнічних меншин” (розд. V). Звернімо увагу (і теж — унікальний випадок у світовій політолого-етнологічній практиці) на виокремлені “національні меншини” і “етнічні меншини”.

4. Зрештою, і знову про унікальність і досвідну першість. Угорщина перша у світі країна, яка, “маючи стійкий легітимний інтерес до свого етносу, що є меншиною у сусідніх країнах”, у 1993 р. прийняла “Закон про меншини”, а у 2001 р. — Закон № LXII “Про угорців, які проживають у сусідніх країнах” (набув чинності з 1 січня 2002 р.), в яких

рельєфно втілюється той “стійкий легітимний інтерес” до свого етноменталітету в усіх його проявах [30, 187–192]. Аналогічні політолого-етнологічні кроки готує Румунія ще з кінця 90-х років: у липні 1998 р. прийняла Закон № 150 “Про надання допомоги румунам звідусіль”, а з 2001 р. у парламенті на розгляді перебуває проект закону “Про Представницьку Раду румунів звідусіль” [30, 203]. Вольтер говорив, що “диявол завжди ховається у деталях”. Політолого-етнологічне “прочитування” тільки-но названих документів невимусовно відкрystalізовує ментал-висновок: в обох цих країнах здавна і стійко формується одна політологемна “деталь” специфічного гатунку та суто на адресу політико-державних властей усіх сусідніх країн (звичайно, і на адресу України): якщо офіційні власті сусідніх країн об’єктивно не в змозі чи чомусь не налаштовані на реальні та ефективні зусилля зі збереження та примноження “чужих етноментальностей”, ми, автохтонні (тут угорські та румунські) власті, беремо ці завдання на себе, цілком усвідомлюючи (і закріплюючи це законодавчо) всі наслідки та політико-правову відповідальність.

Ще на світанку Нового Часу сукупна політична думка (С. Оріховський-Роксолян, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Віко, Г. Гроцій та ін.) сформулювала проблемне запитання: хто в суспільстві має концентрувати зусилля зі цілеосмисленого формування загальнонародного менталітету? Синтезна відповідь виявилася одноцілісною: *політична держава*. З ким же держава має діалогувати у цій доленосній для будь-якої країни справі? Відповідь тут виявилася вже девіаційною: більшість учених акцентувалися на абстрактний народ, а С. Оріховський-Роксолян та Дж. Віко — на *етнозмішане народонаселення*, у складі якого за деякими ментальними ознаками виокремлюються “ментес — творчі народи” (тобто такі, що здатні творити свій менталітет і без “втручання іззовні”) та “ментал — безликі народи” (тобто такі, що не проявляють ознак ментес-творчої самостійності). (Терміни належать Дж. Віко.)

У зазначеній теоретико-контрверзній дивергенції можна вбачати дві знакові “диявольські деталі”: 1) для формування в кожній даній країні сприятливого всенародного менталітету, — якою мірою та до якої межі цій країні потрібна “сильна держава”? — у своєму “Левіафані” (1652 р.) Т. Гоббс відповідав: усім народам, “коли вже всяка влада від Бога”, — потрібна гуманна і сильна держава лише у правовому та професійному сенсах. Нагадаємо, що йшлося про часи абсолютної мо-

нархії та просвітного державця, втіленням чого були Франція та її правитель Людовик XIV з його ментес-символом “Держава — це я!” Але великий британець застерігав: це не є правилом, а винятком. Правилом же політичної історії є колізія, коли — як у більшості випадків — “слабкі, роздібнені та недостатньо самоорганізовані” народи самі по собі заслуговують возведення над собою “простої мілітарно сильної держави”, яка своїм деспотичним правлінням країною перетворює суспільство в ній на “скопище безликих людей, які ведуть безкінечну війну всіх проти всіх” [2; 5; 18; 19; 25; 26; 34].

Понад 150 років потому цей експеримент-урок Ж. Де Местром і Гегелем був змодифікований у летючу максиму: кожний народ достойний свого сьогочасного правління... І теж потрібна ситуаційна корекція ментес-образу тої абстрактно взятої європейської країни: а) розвинена/середньорозвинена в економіко-культурному відношенні; б) абсолютна монархія з бодай виразними елементами парламентаризму; в) народ у своїй масі перебуває на національній стадії соціоцивілізаційного зростання (“етночужинські домішки” поки що перебувають в колоніях, а в метрополії “меншин” ще й на спомин немає); г) здебільшого державні кордони країни збігаються з етноокуменними кордонами (у подальшому цей ментес-факт стане “підставою” для ототожнення “держави” і “країни”, “населення” і “суспільства”); д) у надбудові — одна пануюча (релігійна) ідеологія, в суспільному вжитку — дві мови (латина і відповідна етномова), в церкві — одна латина, у “верхах” — мова дипломатії — французька. За цих умов і виникли експеримент-сленги “національна держава” і “державнація”, які досі живі й такі, що абсолютно не аплікуються до сьогочасної України.

А як бути політичній державі у багатонародній країні? На кого та на що вона має спиратися у благородній справі з формування єдиноцілісного менталітету? Якось так сталося, що ця модель інтерпретації даної проблеми пов’язана з етноментальною долею України. Показово й те, що і над самою проблемою першим серед європейських учених та ще всередині XVI ст. замислився українець С. Оріховський-Роксолян... Відомо, що із самого початку XVI ст. Польща фактично була парламентською монархією. Це чітко зафіксовано у сеймівському “Законі *Nihil novi*” (1505 р.), за яким, — як півтора століття потому англійці говорили про свого короля, — монарху “дозволялося лише правити країною, але не управляти народними справами”, — “усе інше ми, сейм усенародний,

королеві не дозволяють”. Будучи “представником руського народу в польській країні”, штатним королівським радником і відверто не дуже налаштованим до “надто зверхньоантинародного сейму”, С. Оріховський-Роксолан (особливо рельєфно у книгах “Політія Польського королівства...”, 1556 і “Польські діалоги політичні”, 1563) найбільше покладав надію на монарха: “допоможіть моему руському народові”, “підтримайте у пригноблених низових масах” освіту, науку та обидві християнські конфесії — католицьку і православну та ін. [22]. Діалог безсилового монарха з малозрозумілим йому тимчасово підданським народом так і не розпочався, і сподіванням великого вченого не судилося бути реалізованими.

У першій чверті XVIII ст. італійський просвітник Дж. Віко (штатний радник неаполітанського короля та університетський професор) до контексту згаданого діалогу “монарх — підданський народ-етнос” вніс ледь не головний новаторський політолого-етнологічний окомір: а якими ж є ментально-культурні якості самих підданських народів-етносів, які збираються “діалогувати з монархом на-рівних?”; втім, і монарх, — він-то хто є, з точок зору своїх ментес-якостей? Показово, що Дж. Віко у 1725 р. (ще за життя Петра I) оцінював політико-ментальні якості Московської монархії як “варварські”, — на тій підставі, що й уся велика багатонародна країна “впродовж тривалого часу розвивалася на засадах простонародної мудрості, тобто фантастичних і диких релігій”. До того негативу додавався головний — *етносоціополітичний негатив*: імперію населяли “нації недосконалої природи”, “люди лінивого розуму”, “жіночі народи” та “народи вищою мірою слабкі та збіднілі” [11, 457]. Накидаючи собі “місток зв’язку часів” довжиною майже у триста років до сьогодення та оглядаючись на день поточний в Україні, важко не погодитися з констатацією вже процитованого А. Я. Гуревича про те, що народноетнічний менталітет — “феномен, що змінюється надзвичайно повільно” [14, 211].

До сюжету про діалогові взаємини держави і народу наприкінці XIX ст. ще раз повернувся К. Реннер (австрійський учений, політик, неодноразовий міністр, прем’єр уряду і перший президент нейтральної Австрії, 1945–1950 рр.). Але соціально-політичні умови цього разу були кардинально іншими, — порівняно з описаними чи бодай згадуваними раніше: йшлося про високо-розвинену Австро-Угорщину, в якій (як неодноразово зазначалося) давно було вирішено питання про правову державу, гуманну політичну демок-

ратію, статус етнічних і національних меншин та ін. І все ж К. Реннер дав питанню таку широку інтерпретацію, що це й сьогодні сприймається як ледь не найскладніша, але одночасно й найпрозоріша та найпотрібніша будь-якій цивілізованій країні політолого-етнологічна есенція.

Про специфіку понятійного розтлумачення К. Реннером проблеми варто зазначити лише таке. *Держава* для нього — це не країна і не суспільство (як у вокабулярі радянського керівництва минулих часів і сьогочасного українського політикуму, а на практиці — все у них “одержавлене”!), а сукупність політико-правових інститутів, які — за дорученням народу! — урядовують його публічними справами і представляють країну на світовій арені. Все! *Нація* для нього — вже подвійний феномен: а) *населення*, чії етноісторичні компоненти давно вже перебувають на соціоцивілізаційній стадії нації; б) *політична нація* — це синтез свідомо активних у політичному житті громадян. У подібній аксіології держава є суб’єктом менталітетотворення у даному суспільстві, а нація — об’єктом цього перманентного процесу. Усі факторно-корелянтські дії/не-дії держави по відношенню до підданських народів молодий К. Реннер у книзі “Нація і держава” 1899 р. (вперше у політичній науці) назвав “практичною державною етнічною політикою”. Таким концептуальним чином сформулювалася діалогія “нація і держава” (зворотнього сенсу діалогію “держава і нація” він сформулює двадцять років потому — у книзі “Держава і нація”, 1918).

У рамках ментес-творчої діалогії “нація/народ-етнос і держава” (коли здається, що у прагненнях свідомого творення якоїсь моделі народного менталітету провідним логік-суб’єктом є нація, тобто народ або ж народ-етнос) уже виникає низка політолого-етнологічних проблем. І знову ж таки, — на площині спілкувальницької діалогії “нація/народ-етнос і держава” та у контексті знову ж таки тріади: народ спілкується з державою (а) через елітні кадри, (б) способами участі/не-участі у виборчих та інших політичних кампаніях і (в) участю/не-участю в акціях прямої (безпосередньої) демократії. Держава на це “відповідає” теж потрійним чином, — вона має (а) творити для всього підданського населення країни політико-правове поле, (б) приймати дедалі нові політико-управлінські рішення щодо регуляції/реалізації усіх назрілих суспільних справ і (в) перманентним удосконаленням адміністративно-територіального устрою країни. Висновок самоформулюється кришталево прозорий та простий: у процесі цього

перманентного діалогу народ і “виробляє” свій історико-політичний менталітет.

Але далеко не все тут просто, — встановив уже молодий К. Реннер. У політичній історії — навіть Нового Часу — ще ніде, ніколи та нікому не вдалося налагодити діалог “держава/влада — нація/народ” у позитивно-симетричному варіанті, — щоразу одна із сторін у чомусь виявлялася незадоволеною. І парадокс полягає у тому, що чим вище рівень розвитку політичної держави та політичної нації в абстрактно взятій цивілізованій країні, тим асиметричніше взаємодіють вони за посередництва своїх анонімів — “влади” і “народу”. Постулати цих “вічних антиподів”, писав К. Реннер у 1899 р. (книга “Держава і нація”) — це “щось на кшталт квадратури кола”. “Оскільки цієї квадратури ще нікому не вдалося віднайти, — так само ніколи не буде знайдено чудодійної формули, яка б усунула тертя між державою і націями” [23, 49]. В останньому перевиданні книги (1939 р.) автор дещо пом’якшив контекстову колізію щодо неможливості віднайдіння тої “чудодійної формули”...

Формули — не-формули, але щось схоже на її наступницьку концептологему на рубежі 80-х і 90-х років XX ст. винайшов І. М. Варзар. Її можна подати у такому вигляді: асиметризм “сильна держава/влада — безсильний народ/нація”, який консервує в усіх своїх негативах народний менталітет, слід замінити на симетричні “сильна політична система у надбудові країни — сильна соціальна система у фундаменті країни”. В останні роки він часто акцентується на необхідності повернення соціальній системі її об’єктивних породженців — політичних партій, а також на безальтернативності відродження одвічних ментес- і ментал-творців соціальних інститутів — церкви, освіти і науки, — “всесвітньо апробованих трьох великих учителів народів” [9].

Ще одну соціоменталістську концептологему І. М. Варзар розробив суто стосовно дуалітету “держава — суспільство”, в контекстах якого народний менталітет перманентно формується та вдосконалюється, як мінімум, двома способами. По-перше, розгортанням у суспільстві різноманітних процесів політико-демократичного характеру, особливо електоральних і плебісцитарних. По-друге, налагодженням у країні науково продуманих і концептуально засадованих галузей державної політики в усіх сферах і галузях суспільного життя, перетворивши їх на своєрідні “канали взаємозв’язку” та “річище взаємовпливу” влади і народу [6, 263, 515]. Одну з цих галузей — держав-

ну етнічну політику — автор адресує суто ментес-феномена етноменшинських народів-співвітчизників [10].

У підсумку самовимальовується своєрідна *ментал-творча триада*: 1) титульний народ-етнос плюс етноменшинські народи-співвітчизники → джерело політичної влади країни; 2) галузі державної політики плюс ситуаційні політичні процеси → річище взаємовпливу влади і народу; 3) інститути політичної і соціальної систем плюс політичні партії і громадські об’єднання → всекраїнова політична нація. Гадаю, тут — за умов лінійно-вертикального та перехресного “прочитання” цієї робочої “схеми” — можуть відкристалізовуватись численні політолого-етнологічні проблеми як у чистому, “однопрофільному” вигляді, так і в суто народно-менталістських аспектах. Це, напевно, й підтвердить думку француза М. Вовеля: політолого-менталістська проблематика — “нова галузь знання, відкрита для постановки нових і нових питань” [12]. І для мене це — нові теми та імпульси інших досліджень невичерпної проблематики.

Література

1. Антонюк О. Історична пам’ять народу // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 82.
2. Бебик В. Історико-психологічні особливості формування української державності і права // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 196–197.
3. Бичко І. Менталітет української нації // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — С. 213.
4. Бичко А. Культурна матриця українського менталітету // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 88.
5. Варзар І. Державне будівництво в призмі політичної етнології // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — С. 327–329.
6. Варзар І. Із контекстів минулих літ. Вибране. — Кн. 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. — К., 2003.
7. Варзар І. Підсумки виборів 2006: Чому ми опинилися у “популістському полоні”? Спостереження політичного мізантропа // Чорноморська безпека. — 2006. — № 2(4). — С. 71–76.
8. Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. — К., 1994.

9. Варзар І. М. Тріадний принцип структуризації та функціональної ієрархізації соціальної і політичної систем транзитного суспільства // Трансформація політичних систем на пострадянському просторі. — К., 2006. — С. 16–21.
10. Варзар І., Романюк О. Державна етнічна політика в політолого-етнологічних аспектах: історіологічний аналіз // Наукові записки ІПіЕНД. — Сер. "Політологія та етнологія". — Вип. 30: Курасівські читання-2005. — У 2 кн. — Кн. 1. — К., 2006. — С. 107–116.
11. Вико Джамбаттиста. Основания новой науки об общей природе наций: Пер. с итал. — М.; К., 1994.
12. Вовель М. Ментальность // 50/50. Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. Ю. Афанасьева, М. Фиро. — М., 1989. — С. 459.
13. Гегель. Философская пропедевтика: Пер. с нем. — М.; Л., 1937.
14. Гуревич А. Я. М. Блок и его "Апология истории" // М. Блок. Апология истории, или Ремесло историка: Пер. с франц. — М., 1986. — С. 215.
15. Гуревич А. Ментальность // 50/50. Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. Ю. Афанасьева, М. Фиро. — М., 1989. — С. 454–455.
16. История Румынии (1848–1917) / Под ред. В. Н. Виноградова. — М., 1971.
17. Канак Ф., Лобас В. Національний прогрес: ідеології, ментальність // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 551.
18. Картунов О. Національна держава // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — С. 366.
19. Майборода О. Нація-держава // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 567.
20. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 8. — С. 116–117.
21. Мартенс Ф. Международное право цивилизованных народов: В 2 т. — Т. 2. — СПб., 1882.
22. Медвідь Ф. Оріховський Станіслав Станіславович // Політологічний словник: Навч. посіб. / За ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. — К., 2005. — С. 551–552.
23. Межнациональные отношения. Термины и определения / Под ред. Ю. И. Римаренко. — К., 1991.
24. Олех Л. Г. Революция и цивилизация. — Новосибирск, 1983.
25. Парахонський Б. Ментальна структура нації // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 90.
26. Рабинович П. Національна держава // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 538.
27. Римаренко Ю. Національна меншовартість // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — С. 656.
28. Римаренко Ю. Національний розвиток України. — К., 1995.
29. Римаренко Ю. Етнічний менталітет // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 53.
30. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноевропейськими сусідами / Кер. проекту І. Солоненко. — К., 2004.
31. Сен-Симон Анри де. Труд о всемирном тяготении // Утопический социализм: Хрестоматия / Под общ. ред. А. И. Володина. — М., 1982. — С. 220.
32. Степико М. Життєвий досвід та самосвідомість у ментальності українського народу // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — С. 79.
33. Телезвернення Президента України Віктора Ющенка з нагоди Дня Соборності 22 січня 2007 року. — <http://www.president.gov.ua>
34. Шкляр Л. Етнічний "нарцисизм" // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — С. 439.
35. Levy-Bruhl L. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. — P., 1922.

Исследуется "народ" в двойном качестве: как население страны и как этноисторическая общность. Народный менталитет (ментальность) рассматривается в единстве трех своих этносоциальных начал: исторической памяти народа; накопленного им социального опыта и выработанного им общественного сознания. Специфика формирования "современной украинской политической ментальности" откристаллизована историологическим методом из арсенала науки политической этнологии. Самыми эффективными тут оказались две его интенции: проявление конкретных "извилил" отечественного этнополитического менталитета на фоне и в предметной связи с общеевропейской политической историей Нового и Новейшего времени.

In the article "nation" is investigated as double-meaning phenomenon, — as a) inhabitants of the country and b) as ethnohistorical community. The national mentality is considered in the unity of three ethnosocial origins. It is — 1) national historical memory, 2) acquired social experience and 3) produced by the nation social consciousness. The specific of forming "modern ukrainian mentality" is cleared by the historiological method from the methods of political ethnology. The most effective positions are the next ones, — finding the concrete "exceptions" of the national ethnopolitical mentality on the background and in the subject connection with the general European political history of New times and ages.

Надійшла 20 червня 2007 р.